В.ВЛучик

Рефлекси індоєвропейських основ *au-, *ou-/*əu- в українській мові

Питання походження й розвитку мов та мовних явищ здавна цікавили й продовжують приваблювати вчених. Багато що в цьому напрямку зроблено, а ще більше належить зробити. І якими б не були досягнення, частина проблем з історії мов ще довго залишатиметься не розв'язаною або й непосильною для остаточного розв'язання (наприклад, реальність існування ностратичних мов, місце і час зародження прамов, структура й семантика первинних слів). Причин такого стану багато, але найголовніші з них дві: 1) відсутність або пізня поява писемності, яка б задокументувала стан загальнолюдської чи окремих прамов нарізних хронологічних зрізах; 2) історичний розвиток мовних фактів та явищ, унаслідок чого вони істотнміняються або й зовсім зникають. Так, наприклад, навіть у надстійкій лексиці тюркських мов за останнє тисячоліття повністю застаріло близько 10% слів [4:31]. Що ж до більш динамічної лексичної системи індоєвропейських мов, то таких змін відбулося значно більше, а відтак і значно складнішим був шлях формування структури й семантики рефлексів індоєвропейської прамови. У пропонованій етапі розглядаються лише найзагальніші структурно-семантичні зміни індоєвропейських основ *au-, *ou-/*əu-, що реконструюються в рефлексах української мови.

Основа *au- в індоєвропейській прамові мала значення *віддалятися, зникати; далечінь; далекий; далеко* і т.ін. [12:40]. Як видно з наведеної дефініції, семантика основи ще не має чіткого частиномовного закріплення, що характерно для індоєвропейського стану (особливо раннього періоду), хоч тяжіння до категоріального значення дієслова очевидне. Дуже близькою, а за певними ознаками й тотожною, є основа *ou-/*əu- з нечітко визначеною семантикою *близька людина, родич* [2:438-439]. Основна особливість цих основ полягає в тому, що як повнозначні вони функціонували лише в індоєвропейську добу, а після розпаду прамови практично в усіх індоєвропейських мовах *au- поступово перетворилася на службову частину мови (прийменник) чи афікс (префікс) [9:142], а *ou-/*əu - стала зовсім непродуктивною. У зв'язку з цим зафіксовані в українській мові рефлекси афіксальних утворень на базі *au-, *ou-/* əu - могли виникнути в протослов'янських

діалектах або ж не пізніше ранньопраслов'янської (чи балто-сло- в'янської, якщо така була), доби, коли завершувалося формування основних ознак праслов'янської мови. До рефлексів з твірними індоєвропейськими коренями *au-, *ou-/* əu - відносимо **вулик, улій, вулиця, Умань, вуй, вухо, уста (вуста), устя, узда.**

Літературне вулик у діалектах української мови має більше десятка варіантів з протетичним в- чи без нього: вуглик, вулень, вулий, вулій, вулік, вуль, улей, улень, улий, улик, улік, уль; пор., ще ули *пасіка* і вуллє тс. [2:439]. Воно справедливо виводиться з псл. *ulьjь, в основі якого той же корінь *ul- *порожнина,* що і в спорідненому вулиця. У свою чергу, псл. *ul- має ще індоєвропейське коріння і в дослов'янську добу функціонувало як ускладнена детермінативом *-1- основа *au-1- *дупло, труба, порожнина* [13:88]. Така семантика чітко виводиться з вихідного значення і.-є. *au- *віддалятися, зникати* і т.ін., адже будь- яка порожнина сприймалася первісною людиною ж місце (простір), де щось ховається, зникає. Очевидно, і.-є. *au-1- *дупло, труба, порожнина* вживалося спочатку безвідносно до бджіл або не тільки стосовно до бджіл, про що свідчить давня й сучасна семантика згадуваного вулиця, а також значення споріднених слів в інших індоєвропейських мовах: прус, aulis *велика гомілкова кістка,* гр. αυλος *дудка,* лат. alvus *живіт, вулик* [2:439]. І лише з розвитком в індоєвропейців і праслов'ян бджільництва семантика *aul- >- *ul- усе більше почала пов'язуватися з дуплом як місцем, де водяться й відкладають мед бджоли. Пор. лит. aulis *вулик з кори ялини або з трухлявої колоди для ловіння бджіл* й укр. діал. вули *пасіка,* букв. *багато вуликів* [2:439]. Остаточне закріплення такого значення за основою (в)улу східнослов'янських мовах, зокрема в українській, відбулося внаслідок приєднання суфіксів -ей/-ий/-ій. -ик/-ік. -ень.

Як уже відзначалося, від тієї ж основи *ul- (<і.-є. *aul-) утворилося псл. *ulica, сучасне укр. вулиця. Споріднені утворення індоєвропейських мов, наприклад, вірм. uli *шлях, подорож* [2:439] підтверджують думку про те, що вихідне *au-1- мало загальне значення *будь-яка порожнина; прохід; отвір,* де відбувався рух, щось віддалялося, зникало. І лише завдяки демінутивно-конкретизуючій функції псл. *-іса відбулася спеціалізація семантики основи й позначення нею відповідного простору між будинками населеного пункту (пор. ще споріднені завулок, провулок).

Просторове значення і.-є. основи *au- *віддалятися, зникати* і т.ін. не могло не відбитися в географічних назвах, основною функцією яких якраз і є орієнтація людей в оточуючому просторі (адресна функція). Щоправда,

численних рефлексів цієї основи не фіксується, і не варто їх очікувати з тієї причини, ще вже в постіндоевропейську добу *au- перетворилася на службову частину мови чи афікс, які не здатні самостійно утворювати чи то апелятиви, чи то оніми. А ті дослов'янські похідні з основою) *au-, що функціонували в індоєвропейській прамові й були успадковані праслов'янською, за кілька тисяч років у переважній більшості вийшли з ужитку й безповоротно втрачені.

До явних рефлексів і.-є. *аи- належить відомий центральноукраїнський топонім **Умань**, зафіксований з XУ ст. у формі Uma як назва сучасної р.Уманка і навколишньої місцевості (пор. польський запис pustynia Umań) [докладно див. 5:6-8]. Приєднаний до основи *au- суфікс детермінативного походження *- ma виконував атрибутивну функцію, вказуючи на таку ознаку місцевості в басейні річки, як її віддаленість відносно номінаторів, букв, *віддалена, зникаюча* (місцевість). Індоєвропейське походження назви Uma (Умань) підтверджується аналогічним германським гідронімом Oumena, зафіксованим ще у 1000 р, сучасн. Aumenau [8:113-114].

Дослідники не вказують на генетичну спорідненість з *au- семантично й структурно близької індоєвропейської основи *ou-/*əu-, хоч певні підстави для припущення про їхнє спільне коріння є. Так, збережене в українських і білоруських діалектах, а також у західно- й південнослов'янських мовах слово (в)уй дядько зводиться дослідниками до і.-є. * əu- io-s з коренем *ou-/*əu-/*u-, семантика якого визначається дуже розпливчасто: *близька людина, родич: дід, дядько, бабка, онука* [2:438]. Стосовно похідних від і.-є. *oui-/*aui-/*ui - можна сформулювати значення *віддалений (порівняно з батьком і матір'ю)* родич, що вписується в мотиваційні зв'язки зі структурно-семантично близькою основою *au- *віддалятися, зникати* і т.ін. Принаймні у праслов'янській мові і.-є. *au- й *ou-/*əu - давали структурно тотожні й семантично близькі рефлекси *u-, прощо свідчить етимологія генетично споріднених з (в)уй апелятивів вухо, (в)уста, устя, узда, які не містять семи «родич» у своєму значенні.

Названі слова мають не тільки спільну індоєвропейську основу *ou- /* əu -, але й детермінатив *-s-, який сформував корінь *ous-/*зіі8- з узагальненим значенням *порожнина* (в органах тіла). Так, і.-є. *ous-/ * əus- у праслов'янській мові дало закономірне *ux- (чергування -s-/-x- після *u- за так званим правилом ruki) із значенням *вухо,* букв. *порожнина в голові істоти, де поглинаються звуки мовлення й природи.* Не важко помітити, що мотиваційні ознаки псл. *uxo вухо й згадуваного вище *ul- дуже подібні: у першому випадку *це, порожнина в голові людини, тварини, птаха, де*

поглинаються звуки, в другому - *обмежений простір (порожнина) в предметах природи, людських поселеннях, де переміщаються чи зникають певні істоти.*

Індоєвропейська основа *ou-/*əu - з детермінативним комплексом *-st- реконструюється в назві іншої частини тіла - (в)уста, (< псл. *usta мн. < і.-є. *ous(t) / *aus(t)*рiт; уста; губи*) і в похідному від нього устя *місце впадання річки в море, озеро, іншу річку* (псл. *ust-bje < і.-є. *oust-/* əust-iį-om) [див. 10:293]. І в цих словах спостерігається подібність мотиваційних ознак з похідними від і.-є. *au- *віддалятися, зникатиі* т.ін., адже (в)уста - це кінець ротової порожнини, а устя - це кінець нижньої течії ріки, де вона зникає, зливаючись з іншим водним об'єктом.

Стосовно визнаної думки про приєднання детермінатива *-t- до основи *ous-/* əus- в і.-є. *oust-/ * əust- виникають певні застереження. По-перше, детермінативи використовувалися, як правило, для розширення вокалічних основ, чим вони відрізнялися від пізніших за походженням суфіксів, які містили у своїй структурі голосний і приєднувалися до консонантних основ. По-друге, розширюючи основи, детермінативи ставали формальним показником певних семантичних зрушень у споріднених похідних, що можна сказати про *-st-, а не про *-t-, По-третє, детермінативні комплекси (звукосполучення двох приголосних) за певних структурно-фонетичних умов були такими ж продуктивними, як і детермінативи (однозвучні приголосні) [11:21 -29]. Виходячи зі сказаного, логічніше припустити, що в рефлексах і.-є. *oust-/ * əust- вичленовується детермінативний комплекс *-st-, а. не детермінатив *-t-, завдяки якому *-s- зберігся після. *u- в праслов'янській мові.

Та ж вихідна індоєвропейська основа, що і в уста, реконструюється в похідному загальнослов'янському узда [9:153].

У постіндоєвропейську добу утворення від *ʉ- з І.-Є. *OU-/* əu - практично не виникають, у зв'язку з чим можна припустити, що вже в праслов'янській мові ця основа стає непродуктивною в будь-якій функції (одиозвукові основи нетипові для повнозначних слів прасло-

в'янськоїчи слов'янських мов). Можливо, вона поглинулася близькою за семантикою і структурно тотожною *u- з і.-є. *au-. Натомість основа *au-, втративши самостійне лексичне значення, не зникла з ужитку, а. перетворилася на активний прийменник *и і продуктивний префікс *u-. Звичайно, така трансформація відбувалася поступово, очевидно, протягом більшої частини ранньопраслов'ян-ського періоду. Мабуть, у цей час утворилися такі слова, як *ubogъ, букв, *без бога, віддалений від бога* (укр. убогий), де афіксоїд *u- < і.-є. *au- має словотвірне значення, аналогічне індоєвропейському *віддалятися, рухатися вбік, геть* [і 0:280]) (пор. аналогічну функцію у- в рос. урод, уродливый), * ubrusъ *рушник* (укр. убрус), в якому *-u- з указаною семантикою і *brusъ з *brьsnǫti, *brysati *терти* [9:144] (пор. аналогічне укр. діал. утиравник *рушник*). Таку ж природу має псл. *ugma *недостача, збитки, втрата* (укр. діал. уйма *втрата,* варіант вуйма *щілина у полотні від випадіння нитки основи* [2:439]), в основі якого *u- з і.-є. *au- і *jęma з псл. *jęty/,*jьmo *взяти, візьму,* представленого в обойма, пройма [10:287]. Розвиток семантики уйма у слов'янських мовах йшов від *втрата* (букв, *віддалення під наявного*) до *простір; щось неосяжне; непомірна множинність* унаслідок експресивно-оцінного переосмислення.

Очевидно, до такого ж типу похідних належить псл. *urokъ *домовленість, договір* (укр. урок), утворенез префіксального *u + *гокъ *термін* [10:292-293].

З остаточним формуванням праслов'янської мови *u- з і.-є. *au- *віддалятися, зникати* і т.ін. повністю переходить у прийменник з відповідним просторовим значенням при іменниках у родовому відмінку або ж у дієслівний префікс з вище згаданим словотвірним значенням *віддалятися, усувати.* Таких рефлексів у київськоруській, староукраїнській і сучасній українській мові збереглося немало: пор, ст.-укр. утяти *(що) відтяти, відрубати, зрубати* [7:492], оувоити *утікши, піти без дозволу* [7:456], оуделити *удітти, виділити* [7:465], оукланяти *відхиляти* [7:474] та ін.; суч. укр. удирати, удерти *віддирати, віідрати, відірвати частину чогось* [6:319], украдатися, украстися *уникати, відходити, ховатися* і т.ін. [6:330], уломити *відломати, зломати, кидатися в бік* [6:335], улупити *відколоти, відковирнути* і т. ін. [6:335], ухибитися *сховатися в бік, відійти* [6:368] та ін.

Аналогічну природу має у- у відомому з XII ст. хоронімі Україна (Оукраїна), утвореному семантичним способом від географічного терміна україна (< украй < укроїти, украяти < кроїти, крояти) (докладно див. [3:81-

89]).

Лексичний матеріал свідчить, що в сучасній українській мові й прийменник у, й префікс у- з вихідною семантикою *віддалятися, зникати, усувати* і т.ін. майже втратили свою активність унаслідок їх злиття з прийменником вь (< псл. *vъn), що вживався у конструкціях із знахідним і місцевим відмінками, чи відповідним префіксом. У багатьох випадках прийменник у і префікс у- семантично нейтралізувалися й уподібнилися історичному въ (въ-), заступившися синонімічними по-, від-, ви-, за-, з- [1:364-366, 389-390]. У російській мові вони продовжують структурно й семантично протиставлятися, завдяки чому прийменник у й префікс у- зберігають свою традиційну активність.

Отже, навіть на прикладі рефлексів усього лише двох індоєвропейських основ *au-, *ou-/* əu - стають очевидними ті істотні зміни, яких зазнає мова протягом тривалого часу функціонування. Віднайдені рефлекси подібних змін і реконструйовані праформи дозволять бодай частково відновити той стан прамови та її наступниць, який у багатьох аспектах уявляється поки що дуже приблизно.

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору).-Ужгород, 1960.

2. Етимологічний словник української мови: У 7 т,- К., І.982.-Т. 1.

3. Карпенко Ю.О. Походження назви Україна - загальної і власної // Ономастика та етимологія: 36. наук, праць на честь 65-річчя Ірини Михайлівни Железняк,- К., 1997.

4. Клоусон Дж. Лексико-статистическая оценка алтайской теории // Вопросы языкознания.-1969.-№ 5.

5. Лучик В.В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя.-Кіровоград, 1996.

6. Словарь української мови:В4т./Упор. Б. Грінченко,- Репршлтіе видані ія.-К., 1996. -Т.4.

7. Словник староукраїнської мови XIV-XV. ст.: У 2т.-К., 1978.-Т.2.

8. Трубачев О.Н. Названия рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация.-М., 1968.

9. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т.-2-е изд.-М. 1987.-Т.4.

10. Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: В 2 т.-М., 1994,-Т.2.

11. Шульгач В.П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрашентреконсфукцй).-К, 1998.

12. An Indo-European Comparative Dictionary /By Stuart E.Mann.-Hamburg, 1984-1987.

13. Pokomy J. Indogermanisches etyimologisches Wörterbuch.-Bern-München,1959-1969.-Bd.l-2.